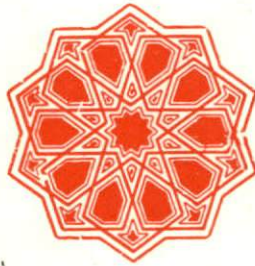

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY

Doç. Dr. Esat COŞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA - 1976

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri</i>	1
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>İslâmda Kadın Hakları</i> ..	37
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Rights of Woman in Islam</i> ..	45
Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>Ibn Şihâb Ez-Zuhurî</i>	51
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Allah-İnsan İlişkisi</i>	85
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Dinî Folklor veya Dinî-Manevî Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde bir Araştırma</i>	123
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Şahsiyet Terbiyesinde Dinî Kültürün Rolü</i>	143
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Türk Din Musikisi Tür, Makam ve Usullarının Kodlanması</i>	151
Doç. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU, <i>İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyâsı</i>	185
Doç. Dr. Halûk KARAMAĞARALI, <i>Kayserideki Hunad Camiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar</i>	199
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, <i>Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında</i>	247
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, <i>The Order and Convent Art From XIIth to XVIth Centuries in Anatolia</i>	277
Dr. M.Rami AYAS, <i>Mehmed İzzet Bey'in Bir Yazısı</i>	285
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'âdet kavramı</i>	303
Dr. Beyza BİLGİN, <i>İmam Hatip Lisesinde Uygulama Dersleri</i> ..	317
Dr. Etem Ruhi FIĞLALI, <i>İbâdiye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri</i>	323

	Sayfa
Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Hacr</i>	345
Dr. Ahmet UÇUR, <i>Yavuz Sultan Selim ile Kırım Hanı Mengli Giray ve Oğlu Muhammed Giray Arasında Geçen İki Konuşma</i>	357
Dr. Ahmet UÇUR, <i>Yabancı Bir Yazarın Atatürk Hakkındaki Düşünceleri</i>	363
Çeviren: M. Turhan ÖZDEMİR, Hartmut SCHÖKEL <i>Sumer Dini</i>	367
Çeviren: Dr. Günay TÜMER, Lewis HODOUS <i>Konfüçyüs Dini</i>	391

KİTAP TANITMA VE TENKİTLER

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Er-Râzî Müfessiren</i>	411
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Modern Dünyada İslam Vahyi</i>	415
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Kitâbu'l-Cihâd</i>	421
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>L'Identité Culturelle de l'Islam</i>	425
Dr. Günay TÜMER, <i>Beyrunî'ye Armağan</i>	429

İBÂDİYE'NİN SİYÂSÎ VE İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

Dr. Etem Ruhi FIĞLALI

İbâdiye'nin görüşlerini ortaya koymaya çalışacağımız bu makalede, fırkanın görüşleri mahiyetleri itibariyle "Devlet Anlayışları" ve "İtikâdî Görüşleri" olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir.

Bununla birlikte fırkanın doğuşu sıralarında İslâm'da din ve dünya işlerinin içiçe olduğu ve üstelik İbâdilerin, amel ile ilgili herşeyi imânın bir cüz'ü saymalarını göz önüne alınacak olursa, böyle bir ayırımın esas bakımından sun'î olduğu söylenebilir. Ancak dayandığı temeller dinî olmakla beraber, siyâsî ve ictimâî olaylar ve temaslara yönelmiş görüşleri, ferdin kendi tefekkür ve vicdanı ile Allah'ı arasındaki davranışlardan, başka bir ifade ile doğrudan doğruya şahsın inanç durumu ile ilgili prensiplerden ayırmanın lüzum ve faydası da bir yana atılmaz.

Öte yandan İbâdiler, ameli, yani genel anlamda kişinin ictimâî ve siyâsî hayatı ile ilgili her hususu imânın bir bölümü saymakla beraber, imamet yani Devlet başkanlığı müessesesinin kabulü veya reddinin imanla münasebeti hakkında, açık bir kanaat ileriye sürmeksizin, bu kuruluşu bir müessese olarak belirtmek ve şartlara göre olması gerekir, deyip geçmekle yetinmektedirler. Böyle bir ikili ayırımı gidişimizin bir sebebi de budur.

I. DEVLET ANLAYIŞLARI

İbâdilerde, mutlak bir vâkıa, değişmez bir bütün olarak ele alınan Kur'an-ı Kerim'in tayin ve tesbit ettiği hedefler yönünde gelişme ve değişmeye tâbi tutulan bir devlet nazariyesi ile karşılaşırız.

1 Ebû Saïd Muhammed b.Saïd el-Ezdî el-Kalhetî, *el-Keşf ve'l-Beyân* (British Museum Lb.Or.Nu.2606), 226 b, vd.

Onlara göre Kur'an-ı Kerim, kat'î ve yorumlama (te'vil) veya açıklamaya (tefsir) ihtiyaç duyulmaksızın gerek amelî gerek itikâdî hayatta² değişmez bir şekilde ele alınan yegâne devlet nizamıdır³. Bu durumda din, çıkış noktası olarak onların siyâsî anlayışlarının; dinî yaşayışın veya hayatın elde edilecek sonucu demek olan âhîret de, ictimâî-siyâset gayretlerinin neticesi olmaktadır⁴.

Şöyle ki inanmanın gereği, en saf şekliyle ve tam anlamıyla Allah'ın Kitâbı ve şeriatinin hâkim olacağı bir devleti gerçekleştirmektir. Bu, her bakımdan kusursuz bir devlet olacak ve bu devletin sınırları içinde yaşayan herkes, yanlış düşmeden ve yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşayacak ve adâleti gerçekleştirecektir. Çünkü "Allah, şüphesiz adâleti emreder."⁵ Adâletin gerçekleşebilmesi için de bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır. Zira devletin hâkimiyeti Allah'a aittir.

Diğer taraftan Allah, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde fitneden ve nizamsızlıktan kaçınılmasını emretmiştir⁶. Çünkü fitne ve nizamsızlık, adâletin ve hâkimiyetin düşmanıdır ve herşeyden önce devleti ayakta tutan bu iki prensibin bir kenara itilmesi demektir. Bu sebeple gerek fitne ile gerek her türlü siyâsî karışıklıkla, barışçı yollar denendikten veya başka bir deyişle Hakka dâvetten sonra⁷ mücâdele edilmesi bir Kur'an emridir⁸.

2 Maamafih daha sonraki devirlerde (VI/XIV), özellikle Allah'ın sıfatları ile ilgili açıklamalarda, te'vile yanaşmış oldukları görülmektedir. Bk.: Kalhetî, *Keşf*, 157 a, vd.

3 Nitekim Sıffin'de Muhakkime'den Urve b.Udeyye'nin "Allah'ın Kitâb'ındaki bir işten dolayı insanları mı hakem tutuyorsunuz?" sorusunda (Taberî, *Târih*, Nşr. De Goeje (Leiden 1879-81), I, 3339) ve yine onların "Allah'ın işinde iki yüzlü davrandınız ve hakeme gittiniz" (Taberî, I, 3349) sözlerinde, bir siyâsî meselede tartışmasız ve yorumsuz bir şekilde Kur'an'ı esas kabul ettiklerini görürüz. Bu husus Ebû Hamza ve Tâlibu'l-Hak Abûcullah b.Yahyâ'nın hutbelerinde daha açık olarak belli olmaktadır. Bk.: el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Ağâni* (Kahire 1923-35), XX, 98-105.

4 Bu durum Dineverî (*el-Ahbârü't-Tiwâl*, Kahire 1960, 203-4)'de çok açık bir şekilde görülür.

5 Nahl, 90. Ayrıca bk.: Nisâ, 58; Mâide, 8 ve çeş.yer.

6 Bakara, 11-12, 84, 217; Şuarâ, 151-152; Ankebût, 36; Muhammed, 22-23 ve çeş. sûreler.

7 el-Mubberred, *el-Kâmil* (Mısır 1355-6), 993-4.

8 "Fitne kalmayıp, din bütünüyle Allah'ın olana kadar onlarla savaşın..." (Enfâl, 39); "Eğer mü'minlerden iki takım birbirleriyle savaşlırsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız..." (Hucurât, 9).

Nitekim onların Hz.Ebû Bekr ve Ömer'in hilâfetlerini tamamen, Osman b. Affan'ın ilk altı yıllık devresi ile Hz.Ali nin de tahkîme kadarki halifeliğini meşrû ve adâletli sayıp, Hz.Osman'ın ikinci altı yıllık halifelik döneminden itibaren vuku bulan olayları, siyâsî karışıklıkları ve icraatı "adâletsizlik" şeklinde değerlendirmeleri, bu anlayışlarının bir ifadesidir. Onların râzı oldukları bu âdil idareyi isteyişleri ve bu idare şeklini gerçekleştirmiş olan Hz.Ebû Bekr ve Ömer'i hayırla anışları, gerek İbn İbâd'ın mektubunda gerek Ebû Hamza'nın nutuklarında açıkça belli olmaktadır⁹.

Ayrıca Hz.Peygamber'in vefatlarından itibaren ortaya çıkan olaylarda, "hak ve adâletin hangi tarafta ve ne şekilde olacağını bilemeyiz" diyerek bir kenara çekilen Abdullah b.Ömer ve arkadaşları¹⁰ gibi kültürlü ve ileri gelen ashabın, bu anlayışla meydana getirdikleri bir topluluğun varlığı hatırlanacak olursa, genel olarak Bedevî kabilelerinden müteşekkil ilk Hâricilerin kültür seviyeleri hiç de yüksek olmadığı halde, sırf İslâm'a ve takvâya, Allah'ın hâkimiyeti prensibine bağlılıkları sebebiyle ulaştıkları bu adâletsizlik değerlendirmesinin, aslında onlar lehine kaydedilecek bir puan olduğu da hemen belirtilmelidir. Bu sebepten İslâm'a bağlılık, Allah'ın hâkimiyetini mutlak gerçekleştirme ve adâletin teessüsü anlayışları, onların kendilerini "yegâne müslüman kütle"¹¹ olarak görmeleri ve böylece Allah'ın hükmüne itaatın tatbikçisi ve davetçisi olmalarını sonuçlandırmıştır. Peki bu adâlet ve Allah'ın hükmü nasıl gerçekleştirilecektir? İşte bu sorudan itibaren onların devlet başkanlığı, yani "Hilâfet" veya "İmâmet" ile ilgili görüşlerine geçebiliriz.

1. İMÂMET KONUSU:

a) İmam Gerekli Midir?

Hâricilerin el-Muhakkimetu'l-Ûlâ olarak ilk teşekkülleri sırasında ileri sürdükleri ve sınımsız sarıldıkları bir görüşleri olmuştur: "Hüküm Ancak Allah'a Aittir (Lâ Hukme illâ-Lillah)". Çıktışlarına temel teşkil eden bu söz, bir bakıma onların hâkimiyet anlayışlarının yönünü çizmektedir.

9 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Kahire 1963), II, 249-50; İbn Abd Rabbîhi, *el-İkdu-l-Ferîd* (Kahire 1948), IV, 144-5; İsfahânî, *Ağâni*, XX, 98 vd; el-Berrâdî, *Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Muntekât* (Kahire 1302), 156-167.

10 Kalhetî, *Keşf*, 140 a.

11 Nitekim Kalhetî (*Keşf*.141 a) İbâdiye için "Ehl-ul-İstikameti ve'l-'Adl" der.

Ancak bu sözün, o gün, şu şekilde anlaşılması olduğuna şahit oluyoruz: Allah'tan başka hiç kimse hüküm veremez ve hükümet edemez, yani insanların hükûmeti, emirlik yoktur. Nitekim kendisine "Hüküm ancak Allah'ındır" diyen Hâricîlere, Hz.Ali'nin verdiği "bunlar emirlik yoktur diyorlar, oysa insanların iyi de kötü de olsa bir emîre her zaman ihtiyaçları vardır"¹² cevabı, onların bu sözünün, emirlik yoktur tarzında anlaşıldığını gösterir. Fakat onların bu sözden, "emirlik yoktur" şeklinde bir anlayışı savunmuş olup olmadıklarını kestirmek oldukça güçtür.

Gerçi İbâdîlerle aynı zamanda Muhakkime grubundan ayrılan Necdet b. Âmir el-Hanefî'nin "eğer işlerini görüp adâletle hükmedebiliyorlarsa, insanların bir imama ihtiyaçları yoktur"¹³ şeklindeki bir görüşe sâhip olması, onların daha başlangıçta imamın şart olup olmadığı hususunda -kısa da sürse- bir tereddüt geçirmiş olabileceklerini gösterebilir. Ama Necdet b.Âmir'in bu konudaki kanaatini ileriye sürmesinden çok önce, Harûra'da toplanan Hâricîlerin "işlerini yürütmek üzere aralarından birini imam seçmek" fikrinde anlaşmaları ve buna dayanarak da Abdullah b.Vehb er-Râsîbî'nin imam seçilişi ile "hükümet fikrini kabul etmeme" anlayışından uzak kalmış olduklarını da biliyoruz. Böylece onlar, imamet müessesesinin varlığını, daha baştanberi kabul etmiş görünüyorlar¹⁴.

Mes'ûdî (346/957), İbâdiye'nin, Şia'nın İmâmiye kolu ile birlikte imâmetin nass'la olduğunu söylediklerini nakleder¹⁵. Ancak Şia ile İbâdiye'nin, bu konudaki nass anlayışları birbirine zıttır. Şöyle ki İbâdiye, Şia'yı imameti bir nass, vasiyet ve tâyin olarak gördükleri için ağır bir şekilde tenkid eder¹⁶. Buna göre İbâdiye, kendi cemaatinin işlerini yü-

12 İbn Ebî Şeybe, *el-Mussannaf* (Nûr-u Osmâniye Ktb.Nu.1221), 186 b; el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn* (İstanbul 1928), 271; en-Nesefî, *Tabîratu'l-Edille* (Süleymâniye Ktb.Fâtih Bl.Nu.2907), 224 a; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa* (Beyrut 1954), I, 262-3.

13 el-Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr* (Süleymâniye Ktb.Ayasofya Bl.Nu.2165-2166), 252 b; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Kahire 1266), 630; eş-Şirvânî, *Risâle fi-İcmâl* (AÜ.DTCF.Ktb.İsmâil Saib Bl.Nu.I.3174), 15 b; *Risâle fi-Beyâni'l-Fıraki'l-İslâmiyye*, (Süleymâniye Ktb.Şehid Ali Paşa Bl.Nu.2787), 67 a. Bu son kitapta Necedât'a göre imamın nasbının câiz olabileceği de kayıttır.

14 Nitekim Neşvânû'l-Himyerî (*el-Hâru'l-Iyn*, Kahire 1948, s.150), Necedât hâric Havâric'in tamamının, Mutezile, Şia ve Murcîe'nin imametini, Allah tarafından Müslümanlar üzerine vâcib kılındığında birleştiklerini söyler. Ayrıca bk.: *Kitâb fi'l-Fırak* (Bursa-Haraçoğlu Ktb. Nu.1309/2), 111 a.

15 *Murâcu'z-Zehab* (Beyrut 1385), I, 49.

16 Kalhetî, *Keşf*, 205 a.

rütecek ve etrafında toplanılabilecek bir imamın –pek az istisnâsı ile– seçim yoluyla nasbını, yani tayin edilip başa geçirilmesini kabul eder¹⁷. İmamlığın, müslümanların görüşlerine bağlı bir iş olduğunu savunan İbâdiler, kendileri, düşmanlarının sâhip oldukları insan, silah, at, erzak vs. sayısının yarısına sâhip oldukları an imam seçmenin mecbûrî bir iş olduğunu da söylerler¹⁸.

İmâmetin, Ehl-i Sünnet sem'an, Mutezile de aklen ve mantıkan zarûrî olduğunda birleşirler¹⁹. Şia ise, imametın aklen vâcib olmayıp, Allah'tan kullarına bir lütuf olduğu kanaatini ileri sürer²⁰.

T.Lewicki²¹, uygun olmayan durumlar sebebiyle imametten vazgeçebileceğini ve imamsız duruma İbâdilerin "kitman" dediklerini Dercinî'ye dayanarak söylüyorsa da, "kitman" devrinde imam seçilmediğine dair bir kayda rastlamıyoruz²². Fakat "kitman" devrinin, İbâdilerin başlarında bir imam bulunduğu halde, düşmanlarının hegemonyası altında yaşayıp, kendilerine mahsus bir devlet kurmalarının imkânsız olduğu duruma işaret ettiği görüşündeyiz²³.

b) İmamlara Verilen İsimler:

Ehl-i Sünnetçe imama, genel olarak, "Halifetu Resûlillah" ve "Emîru'l-Mu'minîn" adları verilmiştir.

"İbâdiye, Ali b.Ebî Tâlib'den ayrılışlarından itibaren Emîru'l-Mu'minîn ismini kullanmamıştır"²⁴ deniyorsa da, Havâric'in, özellikle İbâdiye'nin bu ismi de kullanmış olduğuna rastlanmaktadır²⁵.

17 Kalhetî, *Keşf*, 197 b, vd: es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-A'yân* (Kahire 1961), I, 80-1.

18 Percy Smith, *The Ibadhites* (The Moslem World, XII, 1922), 285.

19 en-Nâşî, *Kitâbu Usûli'n-Nihal* (Bursa-Haraçcıoğlu Ktb.1309/1), 16 a; *Kitâb fi'l-Fırak*, 111 a; el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kahire 1327), 3; İbn Haldûn, *Mukaddime* (Mısır 1284, s.158; trk.trc.I, 507 vd); İbn'l-Murtaza, *el-Bahru'z-Zehhâr* (AÜ.DTCF.Ktb.İsmâil Saib Bl.Nu.I.2893-2471), 22 a, vd.

20 Âl-i Kâşif el-Ğitâ, *Aslu's-Şia* (Necf 1385), 102-3.

21 EI, III, 679.

22 Berrâdî, *Cevâhir*; eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer* (AÜ.DTCF.Ktb.İsmâil Saib Bl.Nu.I.1568); Sâlimî, *Tuhfe*, vs.

23 Ayrıca bk.: Smith, *The Ibadhites*, 285.

24 *Kitâb fi'l-Fırak*, 58 a.

25 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 155; Şemmâhî, *Siyer*, 78 a, 185 b.

Onların bu konuda ilk kullandıkları isme Abdullah b.Vehb er-Râsıbî'nin Harura'dan Hz.Ali'nin mektubuna verdiği cevapta "İmâmu'l, Muslimîn" şeklinde rasthyoruz²⁶.

"Tâlibu'l-Hak" adının, onların ilk ayaklanma hareketlerinden önce, Hadramevt ve Yemen İbâdileri imamı Abdullah b.Yahyâ'ya verildiğini biliyoruz²⁷. "İmâmu'l-Ahkâm" da kullanılan adlardandır²⁸. Ama genel olarak kullanılan isim, "İmâm" dir.

Bununla birlikte İbâdiler, diğer mezheplerde pek görülmeyen bir şekilde, çeşitli siyâsî durumları ifade etmek üzere, imam kelimesine çeşitli sıfatlar eklemiştir.

Yukarıda işaret edildiği gibi sır halinde ve gizli olarak yaşanan "kitman" devri, İbâdiler'n uygun olmayan şartlarda ve İbâdî olmayanların hâkimiyetleri altında buldukları zamanı ifade eder. Kitman halinde yaşayanlar tarafından kendilerini korumak maksadıyla tayin olunan imam, kendilerine bir hücum vâki olduğunda veya düşmanlara karşı çıkıp hâkimiyetin elde edilmesi için bir faaliyette bulunduğunda, ona "İmâmu'd-Difâa" (Savunma İmamı) adı verilir²⁹.

İmamlığın teşekkülü yani hâkimiyetin İbâdilerde bulunduğu duruma da "Mesleku'z-Zuhûr" (Açık yol) denilir. Normal şartlarda ve usûlüne uygun olarak açık yolla seçilen imama da "İmâmu'l-Bey'a" veya kısaca "İmâm" denilir.

Umân İbâdilerinin beğenmedikleri imamlara, "Melik" veya "Sultan" dediklerini;³⁰ ayrıca imamlara "Seyyid" adının verildiği de bilinmektedir³¹.

c) İmamın Özellikleri:

Muhakkime grubuna bağlı olarak İbâdiye, imamet mevkiine getirilecek şahsın vasıfları hakkında Ehl-i Sünnet'ten bir noktada tama-

26 Kalhetî, *Keşf*, 100 b.

27 İsfehânî, *Ağâni*, XX, 97.

28 Şemmâhî, *Siyer*, 65 b.

29 İmamlara verilen unvanlar için bk.: Kalhetî, *Keşf*; Sâlimî, *Tuhfe*; Berrâdî *Cevâhir*; Şemmâhî, *Siyer*, çeş.yer.

30 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 386 vd; II, 168 ve çeş.yer.

31 İbn Razîk, *History of Imams and Saiyyids of Oman*, İng.Çev G.P.Badger (London 18-71), çeş.yer.; Sâlimî, *Tuhfe*, II, 257 vs.

men ayrılır³². Muhakkime Hâricileri ve İbâdiler, Ehl-i Sünnet tarafından ısrarla ileri sürülen "İmamlar Kureyştendir" hükmünü tamamen reddederler³³. Onlara göre imamet için soy hiç önemli değildir. Kendisi itaata lâyık olan ve Allah'a itaat eden, bir köle olsa dahî imam olabilir. Çünkü imamet, Allah'ın Kitâb'ı ve elçisinin Sünnet'ini ayakta tutmaktır. Bu şartları yerine getiren herkes, ister Kureyşli, ister Arap, isterse bir köle olsun imam olabilir³⁴ Zaten Hz. Peygamber: "İmamınız Habeşli bir köle olsa bile Allah'ın Kitâb'ına ve Resulünün Sünnet'ine uyduka onu dinleyin ve itaat edin" buyurmuştur³⁵. Hem Allah: "Ey insanlar! Doğrusu biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi tanıyasınız. Şüphesiz Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır."³⁶ buyurmaktadır.

Gerçekte Hâricilerin bu görüşlerinden dolayı pek çok mevâlî'nin Hâricî saflarına katıldığı bilinmekte ise de, ilk asırda imamlarının hiç biri de Arap ırkının dışında değildi, yani mevlâ'dan olmadı³⁷.

Bu konuda Mutezile³⁸, Murcie'nin bir kısmı³⁹ ve Şehristânî (548 / 1153)⁴⁰ ile Fahreddin Râzî (606 / 1209)⁴¹'ye göre Cebriye'nin bir kolu,

32 Mâverdi (*Ahkâm*, 4) imamlık için 7; Gazzâlî (*Fadâihu'l-Bâtıniyye*, Leiden 1956, 57-8) altısı doğuştan, dördü sonradan kazanılabilecek on şart ileri sürer. İbn Haldûn (*Mukaddime*, 161, Trk.trc.I, 516) ise, imamlık için "ilim, adâlet, ehliyet ve fikir, akıl, iş ve amele tesir edecek derecede duygu ve organlarda kusurlu olmamak şartlarını ileri sürdükten sonra, beşinci şart olan "Kureyş soyundan olmak" hususunda ihtilâf edildiğini yazar ve zarurî hallerde bu şarttan vaz geçilebileceğini söyler. Ayrıca bk.: Ebû Muhammed, *Kitâbu'l-Fırak* (Atf Efendi Ktb.Nu.1373), 42 a; Âmidî, *Ebkâr*, 251 b; Cezerî, *Kitâbu'l-Muhâra*'(Köprülü Ktb.Nu.I, 852), 86 b.

33 Kalhetî, *Keşf*, 79 b.

34 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Nşr.H.Ritter (Wiesbaden 1963), 462; Bağdâdî, *Usûl*, 275; İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl* (Bağdat, trz.), IV, 89; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Kahire 1961), I, 116; Âmidî, *Ebkâr*, 251 b; Curcânî, *Şerh*, 629; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm* (Kahire 1961), IV, 236.

35 Ahmed İbn Hanbel, *Musned* (Mısır 1313), V, 161, 171; Muslim, *Sahih*, Nşr.F.Abdulbâkî (Mısır 1374-5), I, 448; İbn Mâce, *Sunen*, Nşr.F.Abdulbâkî (Mısır 1372-3), II, 955; Kalhetî, *Keşf*, 79 a-b.

36 Hucurât, 13.

37 E.A.Salem, *The Political Theory and Institutions of the Khawârij* (Baltimore 1956), 56-7.

38 İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, II, 633-4.

39 Nâşî, *Usûl*, 36 b; İbn Hazm, *Fasl*, IV, 89; Neşvânü'l-Himyerî, *Hûr*, 152.

40 *Milel*, I, 91.

41 *İtikâdâtü Fıraki'l-Muslimîn ve'l-Muşrikîn* (Kahire 1356), 69.

İsferâyinî (471/1078)'ye⁴² göre de müstakil bir fırka olan Dırâriye İbâdiye'ye uyarlar.

Muhakkime Hâricileri, imamet için, ilimden başka bir de zühd şartını eklerler⁴³. Bu şartın İbâdiyece de benimsemiş olduğunu görüyoruz. Meselâ Ebû Hamza, Halife Abdülmelik (65-86/685-705)'i bin dinar değerinde bir elbise giymekteki israfından dolayı sert bir şekilde itham etmişti⁴⁴. Elie Adib Salem, İbn Sağır'den naklen İbn Rustem'in evinde sâdece "bir yatak, bir mızrak, bir kılıç ve bir at" bulunduğunu söyler⁴⁵. İbn Battûta (779/1377) da, Umân ı ziyaretinden söz ederken, Umân İbâdî Sultanının, herkesi evinin kapısında oturarak karşıladığını söyledikten sonra "ne bir kapıcısı ne de bir veziri vardır" der⁴⁶.

d) İmamın Seçimi:

İmametın vasiyet veya tayinle değil, ancak cemaatın icmâtı, yani serbest seçimle gerçekleşeceği hususu İbâdiye'nin en esaslı prensiplerinden biridir⁴⁷.

Seçim için gerekli şart, bey'at'tır. Bey'at, Muhakkime ve İbâdiye'de baştanberi imâmetin yegâne anlamı olarak görülmüştür. Harûra'da kendilerine seçtikleri ilk imam Abdullah b.Vehb er-Râsıbî'nin şûrâ yoluyla ve Abdullah b.İbâd'ın da pek muhtemelen doğrudan doğruya cemaat tarafından seçimlerinden itibaren, bey'at mutlaka yerine getirilmiştir.

İbâdiye'nin imamı seçişte takib ettikleri yol, ana çizgileriyle şöyledir:

Bey'at iki adımda tamamlanır. İlk adımda imam, ya Abdurrahman b.Rustem (168/784-5)'in Emîru'l-Mu'minin Omer b.el-Hattâb örneğini takiben teşkil ettiği altı kişilik şûrâ tarafından, ya da uzun süre Basra'da, sonra da Uman'da mevcut İbâdî Meşâyihî'nce seçilir. Teşkil olunan şûrâ veya fırkanın ileri gelenleri tarafından meydana getiri-

42 *et-Tabîrî fi'd-Dîn* (Kahire 1940), 62. Neşvânu'l-Himyeri (*Hûr*, 153), Dırâriye'nin Arap olmayan imamın, gerektiği zaman azli daha kolay olur, diyerek tercih edilmesini söylediğini nakleder. Bu hususta ayrıca bk.: en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa* (Necce, trz.), 31.

43 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs* (Mısır 1928), 96.

44 İsfahânî, *Ağâni*, XX, 106.

45 *The Political*, 57.

46 *Rihletu İbn Battûta* (Beyrut 1384), 272.

47 Kalhetî, *Keşf*, 155 a, 164 b; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 81.

len bir meclisin liyâkatını tesbit ettiği aday, kendi bey'atlarıyla halka sunulur ve onların da bey'atları alınır. Bu arada Basra Meşâyibi, çeşitli bölgeler için doğrudan doğruya imam da tayin etmiştir. Meselâ Ebû Hamza el-Muhtâr, Basra İbâdî Meşâyihî Başkanı Ebû Ubeyde Muslim b.Ebî Kerîme et-Temimî'nin elçisi olarak Tâlibu'l-Hak Abdullah b.Yahyâ'yı imam tayin etmiştir. Ama bu durumda da yine bey'at alınmıştır⁴⁸.

Bey'atın ikinci adımı, şûrânın kendi bey'atlarını vererek imâmete aday teklif edildiğini bildirmeleri üzerine, orada bulunan cemaatin bu seçimi tasdik ettiklerini bildiren bey'atı vermeleridir. Bu ikinci merhale çok önemlidir. Çünkü halk, bey'atını isteyerek vermemişse, seçilen aday "imam" unvanını meşru olarak almış olmaz. Nitekim XIII/XIX. yüzyıl başlarında Uman'da Seyyid Saîd, halk tarafından pek tutulmadığı için bu unvanı kullanamadı⁴⁹. Bu bakımdan bey'at Muhakkime Hâricîleri ve İbâdiye için, Allah'la yapılan bir akid, anlaşma durumunda olduğundan son derece önemli bir işti. Zaten onlar bey'ata "Allah'a sadakât ahdi" (el-Bey'atu Lillah)⁵⁰derler. Çünkü imam, Allah'ın Kitâb'ı, Peygamber'in Sünnet'i, Hz.Ebû Bekir ve Ömer'le geçen imamlardan iyi olanlarının davranışlarını ayakta tutacak ve yerine getirecek tek hâkim idi.

Ama Allah'ın Kitâb'ından ayrılan ve halka zulmeden imamın işten uzaklaştırılması (azl) gerektir. Mutezile ve Zeydiye de, bu konuda onlarla aynı görüştedir⁵¹. Fakat bu görüşün tatbikinde Hâricîler, onlara göre daha serttirler. Ehl-i Sünnet, imama karşı ayaklanma (kıyâm) fikrini kabul etmez. Eş'arî (324/936), tamamen hak yolu terkettikleri zaman bile, imamlara kılıçla karşı çıkmayı reddeder⁵². Ebû Yûsuf (182/798) da, hatâhı bile olsa, imama itaatın bütün müslümanlar üzerine zarrurî olduğunu söyler⁵³.

Usûle uygun olarak seçilmiş bir imamın, kendisinden daha ehil ve üstün biri bulunduğu takdirde, azledilip edilmeyeceği hususu, fırkanın başlangıcında bir problem değildi. Fakat Abdulvehhab b.Abdirrahman

48 İbn Razîk, *History*, 30-1, vd.

49 İbn Razîk, *History*, 380; Sâlimî, *Tuhfe*, II, 168, vd.

50 *Taberî*, I, 3349.

51 Eş'arî, *Makâlât*, 451.

52 Eş'arî, *Kitâbu'l-İbâne* (Haydarâbâd 1367), 9.

53 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, Çev.Ali Özek (İstanbul 1970), 30, 35.

b.Rustem (168-208/784-823-4)'in babası tarafından kurulmuş olan altı kişilik bir şûrâca imamete seçilmesinden sonra, bu şûrânın bir üyesi olan Ebû Kudâme Yezîd b.Fendîn el-İfrenî tarafından ileri sürülen, imamın kendisinden daha üstün (efdal) biri bulunduğu takdirde, bu makamdan çekilmesi şartı, İbâdiye arasında bir bölünmeye yol açmıştı⁵⁴. Neticede Basra İbâdî Meşâyihî ile istişâre eden Abdulvehhâb, daha üstün (efdal) birinin bulunması halinde, mefdûl'ün imamlıktan çekilmesi konusunun İbâdî inanışına zıt düştüğü gerekçesiyle, Ebû Kudâme'nin başkanlığındaki en-Nûkkâr adı verilen bu grupla mücadele etti.

Bundan İbâdî inanışında efdal'in bulunması halinde mefdûl'ün imâmetinin câiz olduğu sonucu çıkmaktadır⁵⁵. Bu ve imamın muntazam bir cemaat ile anlaşarak vazife görmesi şartlarını ileri sürerek İbâdiye'den ayrılan en-Nukkâriye ise, Tahert İbâdî imamlığının çöküşünden (296/908-9) ve Fâtımîlerin Mağrib'de yerleşmelerinden sonra Kuzey Afrika'da üstünlüğü ele geçirmiştir. III/IX.yüzyılın sonunda Nukkâriye'nin başına geçen Ebû Ammâr Abdulhamîd el-A'mâ, ileri sürdükleri daha üstün (efdal) görüşüne uygun olarak yerini talebesi Ebû Yezîd Muhlad b.Keydâd'a bıraktı. IV/X.yüzyılın başında imamlığa gelen Ebû Yezîd, Nukkâriye'nin kurucusu Ebû Kudâme'nin görüşlerini tatbik için, kendisi ile anlaşarak imamlık görevini yürütmek üzere ileri gelen birinin başkanlık ettiği 'Azzâbe (gizlenmişler, mu'tekifler) denilen oniki kişilik bir meclis kurdu. Bununla beraber Nukkâriye, IV/X.yüzyılın ikinci yarısından sonra etkisini yitirdi ve birçoğu ana kol İbâdiye'ye geçti⁵⁶.

Böylece İbâdiye, Nukkâriye tarafından ileri sürülen, imamın muntazam bir cemaatla anlaşarak vazife yapması şeklindeki ikinci şarta da, imamın hâkimiyetinin bir cemaat ve bu cemaatın hâiz olacağı yetki ile sınırlandırılmasının uygun olmadığı gerekçesiyle karşı çıkarlar. Onlara göre, imamın dışında bir cemaatın hâiz olacağı imtiyaz, adâleti ortadan kaldırır, hâkimiyet ve şerîati bozar. İmam, iktidarında yegâne hâkim olmalıdır ve bu iktidar ve hâkimiyetine, ölüm veya savaşta öldürülme gibi tabî engeller mâni olabilir⁵⁷. Bunlar dışında bir de hak yoldan saparsa azledilir.

54 Berrâdî, *Cevâhir*, 174; Lewicki, *Nukkâr*, IA, IX, 371-2.

55 Salem, *The Political*, 61'de Ebû Zekerîya'dan naklen.

56 Lewicki, *Nukkâr*, IA, IX, 372.

57 Salem, *The Political*, 59'da Ebû Zekerîya'dan naklen.

2. İMAMIN VEYA DEVLETİN VAZİFE VE FAALİYETLERİ:

a) Şeriatın Tatbiki:

İmamın ilk ve en esaslı vazifesi, Kur'an-ı Kerim'i bütün hükümleriyle yerine getirmek ve getirtmektir. Bunun tabii sonucu da adâletin tatbikidir. Adâletin ve Kur'an-ı Kerim'in tatbikinde doğrudan doğruya hareket etmek ve zora başvurmak, imamın geniş yetkisi dâhilindedir. İmam şeriatın tatbikinde, Allah'ın Kitâb'ı ile birlikte Hz.Peygamber'in Sünnet'ine ve Hz.Ebû Bekir ile Ömer'in davranışlarına uyar⁵⁸ ve bu uygulama sırasında kat'iyen tahkim'e yanaşmaz⁵⁹.

İmam, gerekli gördüğü durumlarda savaş ilân edebilir ve savaşı bizzat idare eder. Ayrıca namazda imamlık eder ve illere vâli ve vergi âmillerini tayin eder. Yine onun "bütün sâhipsiz malları almaya da hakkı vardır ve bu türlü bütün mallar fakirin hakkıdır; sâhipsiz her mal, İslâm nizamının faydasına tahsis olunur."⁶⁰

b) Adâlet (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Munker):

İbâdî devleti için en önemli unsur adâlet telâkkisidir. Onların adâlet anlayışları, iyiliği emretmek ve kötülükten yasaklamak (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Munker) şeklinde ifade edilmiştir. Bu prensip, başta imam olmak üzere, her müslümanın vazgeçilmez bir vazifesidir⁶¹.

Bu adâlet anlayışlarını tatbikte İbâdîler son derecede sert ve haşindirler. Bu konuda herhangi bir tâviz ve müsamahaya tahammülleri yoktur. Meselâ Ebû Hamza'nın Medine hutbesinde, Emevî idarecilerinin haksız olarak zorla vergi toplamaları ve bunları kendi şahsî zevkleri uğruna harcamaları, çok sert bir dille yerilir⁶².

Bu yönleriyle onlar, adâletin yılmaz savunucuları olarak görünmekte iseler de, görüşlerini geniş insânî hedefleri içine alacak şekilde genişletemedikleri için sert ve kaba olmuşlardır; üstelik itidâlin, adâletin vazgeçilmez bir unsuru olduğunu idrak edememişlerdir. Onlar bu

58 Kalhetî, *Keşf*, 93 b.

59 Şemmâhî, *Siyer*, 155 b.

60 İbn Razîk, *History*, 49.

61 Bütün İbâdî imamlara bu şartla bey'at olunmuştur. Bk.: Kalhetî, *Keşf*, 99 a-b, 181 b, 212 b; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 115 ve çeş.yer.

62 İsfahânî, *Agâni*, XX, 104.

anlayışlarını o kadar ters bir şekilde tatbik etmişlerdir ki, İslâm'a dâvet adı altında, bu gayretlerini, müslümanlarla savaşmaya tahsis etmişlerdir. Çünkü onlara göre yegâne müslüman kütle kendileri idi⁶³ ve gerçek imâmı da kendileri temsil ettikleri için, diğer müslümanların kendi imânlarına çağırılması, bu prensibe göre şarttı. Nitekim İbâdiyece ilk imam sayılan Abdullah b.Vehb er-Râsibî, imamete geliş konuşmasında, her ne kadar İslâm'ı kabul etmişlerse de kendi heveslerine uyarak Allah yolundan sapanlara karşı savaşacağını açıkça belirtmişti⁶⁴.

Dil ve elle yerine getirilen⁶⁵ bu prensibin, daha Muhakkime Hâricîleri zamanında ne kadar tuhaf ve basit Bedevî anlayış ve cehâleti ile tatbik olunduğu bilinmektedir. Onların Abdullah b.Habbab gibi seçkin bir sahabeyi hunharca katledişleri; fakat "peygamberin emânetini koruyunuz" diyerek hristiyanlara ve kendilerini Hâricîlerin kötülüklerinden korumak için "müşrik gibi görünen" Vâsıl b. Atâ ve arkadaşlarına arka çıkışları, hep bu ters anlayışlarının tipik örnekleridir⁶⁶. Öyle görünüyor ki, adâletin tatbikinde, karşı görüşlere yer ve hak tanınmamıştır. Ama griyip bir şekilde, Ehl-i Kitâb'a karşı müsamaha gösterilmiştir. Çünkü onlara göre Ehl-i Kitâb, müslümanlar gibi Allah'ın gerçek vahyine mazhar olmadıklarından, onları himaye etmek, korumak gerektir. Bununla birlikte daha sonraki devirlerde, belki de Ehl-i Sünnet'in tesiriyle olsa gerek, Ehl-i Kitâb'a karşı daha az müsamahalı davranılmıştır. İlk devirlerde Ehl-i Kitâb'ın faaliyetlerine müdahale edilmezken, bir İbâdî fıkıh kitabı olan Kitâbu'l-Ahkâm'da bu konuya dair şu fikirlerin ileri sürüldüğünü E.A.Salem'den naklen söyleyelim: "İmam, cizye ödeseler bile, Ehl-i Kitâb'ın kendi dinlerini açıktan açığa izah ve yaymalarına genel olmalıdır. Biz onların kiliselerinde ibâdet etmelerine müsaade ediyoruz; fakat yeni kiliselerin yapımına veya yıkılmış olanlarının yeniden yapılmasına göz yumamayız. Onların içki tüketimlerine veya Kitâb'larını açıkça yayma ve okumalarına da izin verilmemiştir"⁶⁷.

Bu arada İbâdiye'nin, Hâricî olmayan müslümanlara, yani muhaliflerine karşı diğer Hâricî fırkalarına göre çok daha müsamahalı olduk-

63 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Çev.: Fikret İşıltan (Ankara 1963), 150, n.2.

64 Dineverî, *Ahbâr*, 203.

65 Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şia*, Arap.Çev.: A.Bedevî (Kahire 1958), 30.

66 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 196; Muberrred, *Kâmil*, 891, 946; *Kitâb fi'l-Fırak*, 69 b.

67 *The Political*, 67.

larını hatırlatalım. Meselâ Ezârika, muhaliflerinin müşrik olduklarını, dolayısıyla kendilerinden olmayan bütün müslümanların kim olduklarına bakmaksızın kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmelerinin yani *isti'raz*'ın ve onların kanları ile birlikte herşeylerinin kendilerine mübah kılındığını iddia ederken⁶⁸ İbâdiye bu görüşe karşı çıkmıştır. Nitekim Abdullah b.İbâd, Nâfi b.el-Ezrak'ın bu konudaki mektubu üzerine muhaliflerinin müşrik olmadıklarını; onların sadece nimeti inkâr ettiklerini, yani *kuiffâr-ı niâm* olduklarını, çünkü Allah'ın Kitâb'ına sarıldıklarını ve Hz. Peygamber'i kabul ettiklerini ileri sürmüştü⁶⁹. Buna göre İbâdiye'ye muhalif olan Ehl-i Kible, müşrik değildir. Allah onların yalnızca kanlarını helâl kılmış olduğu için, müşrik muamelesi yapılamaz. Nitekim "müslümanlar Osman b.Affan'ı öldürünce, kanından başka bir şeyi helâl kılmadılar"⁷⁰ Bu sebepten *isti'râz* olamayacağı gibi, bu kimselerle savaş yapıldığında, ele geçirilen silah ve etlar gibi ganimetlerin dışındaki, kadınlar ve çocukları ile malları haramdır⁷¹. Zaten kendi dinlerine yani görüşlerine dâvet edinceye kadar, muhaliflerinin kanları da haramdır⁷². Ama muhaliflerin kadınları ile evlenmek ve mirasları helâldir⁷³.

e) Cihad:

Cihad, Allah yolunda müşriklere karşı savaşmak demektir. Kur'an-ı Kerim'de bu konuda Hz.Peygamber'e ve imân edenlere ayrı ayrı hitâblarda bulunulmuştur⁷⁴. İbâdiye de, Muhakkime Hâricileri ile birlikte, eğer başka şekilde mümkün değilse, kötülüğün kökünü kazımak ve adâleti teminat altına almak için dinin şiddet tarafı olarak gördükleri cihada baş vurmanın zarûri olduğu kanaatinde⁷⁵.

68 Muberrred, *Kâmil*, 1031 vd; Eş'arî, *Makalât*, 86 vd; Kalhetî, *Keşf*, 198 a; *Kitâb fi'l-Fırak*, 53 a.

69 Muberrred, *Kâmil*, 1040; İbn Abd Rabbihî, *İkd*, IV, 222 vd; Eş'arî, *Makalât*, 104; Kalhetî, *Keşf*, 198 a, vd.

70 Kalbetî, *Keşf*, 199 a.

71 Eş'arî, *Makalât*, 104; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Thk.M.M.Abdulhamîd (Kahire, trz.), 103; Şehristânî, *Milel*, I, 134; Kalhetî, *Keşf*, 199 a; *Kitâb fi'l-Fırak*, 57 b.

72 Eş'arî, *Makalât*, 105.

73 Muberrred, *Kâmil*, 1040; İbn Abd Rabbihî, *İkd*, IV, 222; Âmi i, *Ebkâr*, 252 b; *Kitâb fi'l-Fırak*, 57 b.

74 Tevbe, 73; Tahrîm, 9; Furkân, 52; Enfâl, 74; Ankebût, 69; Saf, 11.

75 Salem, *The Political*, 82.

Onlar cihada, dinî bir vecîbe olarak sarıldıkları kadar, Emevîler ve daha sonraki idarecilerin, kendilerine karşı gösterdikleri son derecede sert ve müsamahasız davranışları dolayısıyla de bağlandılar. Bu durumda onlar kendilerini korumak için savunmaya geçecek yerde, saldırgan bir tavır takındılar ve bunun için de cihada sarıldılar.

Bunun içindir ki gerçek bir imam, diğer müslümanları, yani muhaliflerini kendi imanına, gerçek dine çağırmalı; eğer reddederlerse, onlara karşı cihad ilân etmelidir. Hem böyle davranmaya da mecburdur; çünkü cihad, İslâmiyeti tamamlayan unsurlardan biridir ve İslâm da imânın bir parçasıdır⁷⁶. Bu durumyla cihad, her müslüman üzerine farz-ı âyn hükmündedir.

Ayrıca İbâdiye'ye göre muhaliflerinin bulunduğu yer, imân bölgesi değil, tevhîd bölgesi (Dâr-u Tevhîd) olmakla beraber, muhaliflerinin idarecilerinin bulunduğu ordugâhlar (Measkeru's-Sultân), zulüm bölgesi (Dâru Bağy-Dâru Harb) olduğu için de cihad açılmalıdır⁷⁷.

Fakat muhaliflerinin yerlerinde oturan Hâricîlerin durumu ne olacaktır? Muhaliflerin arasında oturup, dinlerini sürdürmeleri mümkün müdür, yoksa onların arasından çıkıp, yani hicret edip onlara karşı cihad mı ilân edilecektir?

Bu konu baştan beri Hâricîler arasında sert tartışmalara sebep olmuştur. İbâdiye hicretin, şirk bölgesinden (Dâru's-Şirk), iman bölgesine (Dâru'l-İman) geçmek demek olduğunu; muhalifler de müşrik olmadıkları için hicretin söz konusu edilemeyeceğini, ayrıca Mekke'nin fethinden sonra hicretin de kalmadığını ileri sürerek, muhalifler arasında oturanları (kaade) tekfîr etmezler ve bu durumun câiz olduğunu söyler⁷⁸.

Fakat kaade'yi tecvîz etmekle beraber onlarca esas olan, "**Allah, mal ve canlarıyla cihad edenleri**"⁷⁹ mertebeye özürsüz olarak yerlerin-

76 Kalhetî, *Keşf*, 227 a.

77 Eş'arî, *Makalât*, 104; Şehristânî, *Milel*, I, 134; İbnu'l-Murtaza, *Bahr*, 23 b; Kalhetî, *Keşf*, 227 b.

78 Kalhetî, *Keşf*, 53 b, 198 b, 199 a, 228 a; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 82; İbn Abd Rabbihi, *İkd*, I, 224. İbn Haldûn, İbâdiye'nin "kaade"ye çok bağlı olduğunu ve Sufriye'nin muhtemelen bu meseledeki İbâdî ısrarından sonra onlardan ayrıldıklarını söyler. Bk.: *Kitâbu'l-İber* (Mısır 1284), III, 145.

79 Nisâ, 95.

de oturanlardan daha üstün kıldığı için, Allah yolunda savaşmaktır. Hem Allah yolunda savaşmak, İslâm olmanın bir gereğidir⁸⁰.

II. İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

İbâdiye'nin itikâdî görüşlerindeki temel esasları, Kur'an-ı Kerim'in lafzına sımsıkı sarılmak ve onun ilk günlerindeki söz ve esaslarına ters düşen bütün tefsirleri, açıklamaları reddetmektir. Bu sebepten onlar, itikâdî esasları yeni istikametlerde değil, geçmişin değişmez kalıpları içinde ele almışlardır.

İtikâdî görüşlerinin temel taşı, son derecede geniş bir şekilde ele alınan imân teşkil eder. Meselâ Cibril hadisine göre⁸¹ ayrı şekillerde tasnif edilen imân ve islâm, imânın bir bölümü kılınmış olduğu için, namaz, oruç, hac, zekât gibi dinin tatbikatı ile ilgili hususlarda fıkıh konusuna giren esaslar, hep imân esasları içinde mütalea olunmuştur.

1. İmân:

İbâdiye'ye göre imân: "İkrar, amel, niyet, Sünnet'e uymak, imanda hiçbir kimse için illet tanımamak, hevâya meyletmemek ve takvâ yoluna uymaktır. İmân, Allah'a, meleklerine, Kitâblarına, peygamberlerine, cennetine, cehennemine, va'dine ve va'idine, ölümden sonra dirilmeye, hesâba, ve âhiret gününe inanmak; peygamberlerin Rablerinden getirdiklerini, Kur'an'ın Allah'ın Kelâm'ı, vahyi ve indirmesi olduğunu ve onu elçisi Muhammed (SA)'e indirdiğini kabul etmek; Allah'ın sevâbının olduğunu ve bunun başka sevâba; ikâbının olduğunu ve bunun da başka cezâyâ benzemediğini tasdik etmektir. Ayrıca imân, kadere, hayrına ve şerrine, Allah'ın muhakkak herşeyin yaratıcısı olduğuna, O'ndan başka yaratıcı bulunmadığına, O'nun va'dinden dönmeyip va'idini de iptal edip kaldırmayacağına, söylediklerinin doğru olduğuna ve Muhammed b. Abdillâh'ın Allah'ın katından getirdiği şeylerin tamamının apaçık doğruluğuna inanmak, onda asla şek ve şüpheye düşmemektir."⁸²

Diğer taraftan onlara göre islâm "imândandır, imân da islâmdandır."⁸³ Buna göre imân ve islâmın, İbâdiyece eş anlamda kullanıldığını

80 Kalhetî, *Keşf*, 227 a.

81 Buhârî, *Sahih* (İstanbul 1315), I, 18.

82 Kalhetî, *Keşf*, 225 a-226 a; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84-5.

83 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84.

ve ayrılmaz bir bütün olarak görüldüğünü tesbit etmiş oluruz. İman esaslarına gelince...

a) Allah'a İmân:

İmân esaslarından ilki Allah'a imândır. İbâdiye, diğer Hâricî fırkaları, Mutezile, Murcie, Şia, Haşviye ve bütün İslâm mezhepleri ile beraber âlemin Allah tarafından yaratıldığı ve O'nun vahdâniyeti konusunda müttelik olmakla birlikte⁸⁴ Allah'ın sıfatları meselesinde bir takım farklı görüşler ileri sürerler.

Bir kere İbâdiye, Allah'ın sıfatları konusunda teşbîh'e karşıdır. Onlar, Allah'ı Kendi yaratıklarının sıfatları ile vasıflandıran kimse Allah'ı tanımamakta ve hatâyâ düşmektedir, derler⁸⁵. Meselâ onlar "**Rahmân arşa kurulmuştur**"⁸⁶ âyetini şöyle anlamışlardır: O, hüküm, saltanat ve yapma kudretine şahiptir ve aynı zamanda her yerdedir; bu, O'nun kudretini gösterir⁸⁷. Ayrıca Allah'ın tahtı, gözle görülebilecek sütunlar tarafından tutulmaz⁸⁸.

İbâdiye Allah'ın Ganiyy, Kaadir, Âlim, Habîr, Azîz, Hakîm, Ali, Velî, Cebbâr, Mütekebbir ve benzeri sıfatlarla muttasıf olduğunu, fakat bunların bildiğimiz kudret, azamet, yücelik, hikmet, kuvvet, kudret, cebbarlık ve kibirle ilgisi olmadığını kabul eder⁸⁹.

Buna göre Allah, malî ile Ganiyy, kudreti ile Kaadir, ilmi ile Âlim, görmesi ile Basîr, kulağı ile Semî değil, bizâtihi Âlim, bizâtihi kaadir....' dir⁹⁰. Bu konuda Mutezile'nin, onlarla aynı görüşte olduğunu görüyoruz⁹¹.

b) Melekler ve Kitâblara İmân:

İbâdiye'nin meleklerle ve kitaplara imân konusunda diğer mezheplere göre farklı görüşler ileri sürdüklerine rastlamadık. Ancak onların

84 Neşvânü'l-Himyerî, *Hûr*, 147.

85 el-Vargelânî, *Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân* (Mısır 1306, taş bsm.), I, 39 vd; Kalhetî, *Keşf*, 158 b, 159 a.

86 Tâ-Hâ, 5.

87 Eş'arî, *İbâne*, 36; Salem, *The Political*, 43'de İbn Sağîr'den naklen.

88 Salem, *The Political*, 43'de İbn Sağîr'den naklen.

89 Vargelânî, *Delîl*, I, 43 vd; Kalhetî, *Keşf*, 226 a.

90 Eş'arî, *Makâlât*, 164; Kalhetî, *Keşf*, 148 b, 165 a, vd; Suleymân el-Bârûnî, *Muhtasaru Târih'il-İbâdiyye* (Tunus 1357), 71.

91 Eş'arî, *Makâlât*, 164, *İbâne*, 44, vd.

kitaplara imân bahsinde Kur'an-ı Kerîm hakkındaki görüşlerini belirtmek gerekir.

Onlara göre Kur'an, Ehl-i Sünnet'in söylediğinin aksine, mahlûk'tur, yaratılmıştır⁹². Kur'an'ın yaratılmış oluşu hakkında İbâdiye'ye, Mutezile, Zeydiye'nin çoğunluğu ve Mürcie de uyar⁹³.

Onların bu konudaki başlıca çıkış noktaları, Allah'ı şirkten tenzih etmek, tevhid inancını korumak olmaktadır. Şöyle ki eğer Kur'an kadîm, yani yaratılmamış ise Allah da kadîm olduğu için, aynı şekilde iki kadîm bulunacak ve bir iştirak söz konusu olacaktır⁹⁴. Oysa Allah'ın dışında hiçbirşey kadîm değildir. Onun için de Allah'ın kelâmı olan Kur'an, kadîm olamaz. Dolayısıyla Kur'an'ın yaratılmış olması gerekmektedir.

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerîm, harf ve sesten meydana gelmiştir. Bu ise ya cisimdir, ya da ârâz. Cisim ve ârâzın kadîm olmadığı da açıktır⁹⁵.

Bu konuda Eş'ariye ise, Allah'ın kelâmı hâdis olamaz. Eğer öyle olsaydı, kelâmın ya Allah'ın zâtında ya zâtının dışında ya da kendi kendine kâim olması gerekirdi. Bunların hepsi de olamaz ve dolayısıyla Allah'ın kelâmı sonradan olmuş, hâdis değildir, der⁹⁶.

Kur'an-ı Kerîm'in yaratılması konusunda İbâdiye arasında, birbirine zıt iki görüşle karşılaşırız. Bunlardan ilki, yukarıya aldığımız ilk Hâricilerin geleneğine uygun olan ve bir Mağribli İbâdî yazar Vargelânî (570/1174)'nin Kur'an'ın yaratılmış olduğuna dair görüşüdür. Diğeri de yaklaşık olarak X/XVI.yüzyıl Umanlı İbâdî yazarı Kalhetî'nin görüşüdür. Ona göre Kur'an, Allah'ın kelâmıdır ve Allah'ın Zâtî sıfatlarındandır, yaratılmamıştır ve Ehl-i İstikâmet'in selefi (önceki İbâdiler), Kur'an'ın yaratılmamış oluşunda icmâ'da bulunmuşlardır.⁹⁷

Kalhetî'nin Mutezile'nin Neccâriye kolunu anlatırken ileri sürdüğü bu görüşün, kendisi bir İbâdî olmakla beraber İbâdiye'ye nisbeti,

92 Eş'arî, *İbâne*, 19; Vargelânî, *Delil*, I, 50 vd, 68 vd; Bârûnî, *Muhtasar*, 71.

93 Eş'arî, *Makâlât*, 583.

94 Vargelânî, *Delil*, I, 70, vd.

95 Vargelânî, *Delil*, I, 68 vd.

96 Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, Nşr.R.McCarthy (Beyrut 1953), 15 vd; *İbâne*, 19 vd, *Makâlât*, 582 vd; Vargelânî, *Delil*, I, 68.

97 Kalhetî, *Keşf*, 156 a-b.

bize oldukça güç görünmektedir. Çünkü bu, herşeyden önce Hâricî geleneğine zıt bir fikir olmaktadır. Bununla birlikte oldukça geç bir döneme ait olan bu eserdeki fikrin, Uman'daki İbâdiye'nin o devirde Ehl-i Sünnet'in tesiriyle böyle bir yola gitmiş olabileceği ihtimali kadar, biz-zat bu yazarın böyle bir kanaate sâhip olmasının da mümkün olabileceğini ifade etmekle yetiniyor ve kesin bir karara gitmekten kaçınıyoruz.

c) Peygamberlere İmân:

İbâdiye, diğer Hâricî fırkaları ve İslâm mezheplerine uygun olarak peygamberlere inanır ve Muhammed (SA)'in Allah'ın elçisi ve son peygamberi olduğunu kabul eder⁹⁸.

Fakat İbâdiye'nin bir kolu olduğu Ehl-i Sünnet yazarlarınca iddia edilen Yezîdiye, Hz.Muhammed'in son peygamber olmadığını ileri sürerek şöyle der:

“Allah, gelecekte Acem'den bir resul gönderecek ve ona gökten yazılı ve hepsi bir defada indirilecek bir Kitap indirecektir. O zaman Muhammed'in şeriatı terkedilip bu şeriate uyulacaktır. Bu gelecek peygamberin ümmeti Sâbie olacaktır. Ancak bu ümmet, halen var olan ve Allah'ın Kur'an'da sözünü ettiği Sabiîn değildir, bunlar henüz gelmemiştir.”⁹⁹.

İbâdi kaynaklarında, İbâdiye'nin kolu olarak Yezîdiye adında bir fırkaya rastlanmamaktadır. Yezîdiye'nin, İbâdiye ile, hele bu görüşlerden sonra bir ilgisi bulunabileceğini zannetmiyoruz. Çünkü Yezîdiye'nin bu görüşü ile birlikte “Kitab ehlinden olup da dinine girmeksizin Hz.Muhammed'in nübüvvetini kabul eden ve fakat şeriatini tanımayan kimseler mü'min ve dolayısıyla dostturlar”¹⁰⁰ demesini, İbâdiye'nin ileri sürdüğü görüşler karşısında İbâdi fikirleri olarak kabul edebilmek mümkün değildir. Başlangıçta Basra'da bir Hâricî olarak görünmüş olmasına rağmen Yezîd b. Uneyse'nin fikirleri itibariyle bir İbâdi olmadığı böylece anlaşılmaktadır. Durum bu merkezde iken Yezîdiye'yi İbâdiye'nin bir kolu saymakla, Ehl-i Sünnet yazarları pek isabetli bir tesbitte bulunmuş olmamaktadırlar.

98 Kalhetî, *Keşf*, 226 a, b.

99 Eş'arî, *Makâlât*, 103-4; Bağdâdî, *Fark*, 279; *Usûl*, 162; Şehristânî, *Milel*, I, 136; *Kitâb fi'l-Fırak*, 58 b.

100 Eş'arî, *Makâlât*, 104; Bağdâdî, *Fark*, 280.

Peygamberlere imân konusunda İbâdiye'nin Ehl-i Sünnet'e göre farklı görüşü "Peygamberlerin Şefaati" konusundadır.

Ehl-i Sünnet inancına göre peygamberler, Kıyâmet Gününde, kendi iktidarlarınınca ümmetlerine şefaet edeceklerdir. Özellikle Hz. Muhammed'in ister büyük günah işlemiş olsun, ister günahsız hâlis bir mü'min olsun, şefaatinin genel olduğu Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilmektedir¹⁰¹.

Fakat İbâdiye, Mutezile ile birlikte günahkâr kimse için herhangi bir şefaatin söz konusu olamayacağını, aksi halde bunun Allah'ın va'd ve va'idini bozacağını, iddia ederler¹⁰².

d) Kadere İmân:

İbâdiye genel olarak hayır ve şerri ile kadere inanır ve "Allah herşeyin yaratıcısıdır, O'ndan başka yaratıcı yoktur"¹⁰³ d'yerek, bu konuda Ehl-i Sünnet'e yaklaşık bir yol tutarlar.

Onlara göre Allah'ın dilemesi (meşiyet) ve iradesi olmaksızın hiçbir şey olmaz¹⁰⁴. Bu sebepten hayrı da şerri de yaratan Allah'tır. Dolayısıyla kulların fiilleri de her bakımdan Allah'ın yaratığıdır, yani kulların fiilinin yaratıcısı Allah'tır¹⁰⁵.

Böylece onlar, kul fiilinin yaratıcısıdır, diyen Mutezile'den ayrılmış ve Ehl-i Sünnet anlayışına yaklaşmış oluyorken¹⁰⁶. İbâdiye'nin Ebû'l-Hâris el-İbâdî'ye bağlı olan Hârisiye kolu ise, tamamen Kaderiye ve Mutezile ile uyuşarak kulların fiillerin yaratıcısının Allah olmayıp, bizat kul olduğunu iddia eder¹⁰⁷.

Mademki kulların fiillerini Allah yaratmaktadır ve va'd ve va'id meselesinde herkesin işlerine göre cezâ veya mükâfat görecekleri belirtildiğine göre, insanın hürriyeti ve fiillerinin karşılığı nasıl değerlendirilecektir?

101 Eş'arî, *İbâne*, 75, *Makâlât*, 474; Bağdâdî, *Usûl*, 244-5; İbn Hazm, *Fasl*, IV, 63 vd.

102 Kalhetî, *Keşf*, 164 a; Bârûnî, *Muhtasar*, 72.

103 Kalhetî, *Keşf*, 226 a.

104 Kalhetî, *Keşf*, 141 b, vd.

105 Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 630; *Kitâb fi'l-Fırak*, 57 b-58 a.

106 Eş'arî, *Luma'*, 37 vd, *İbâne*, 39 vd; Bağdâdî, *Usûl*, 134-5; Vargelânî, *Delûl*, I, 29; Kalhetî, *Keşf*, 144 a.

107 Eş'arî, *Makâlât*, 104; Şehristânî, *Milel*, I, 136; *Kitâb fi'l-Fırak*, 58 b.

Bu konuda İbâdiye, Eş'ariye'ye yaklaşılarak, insanın, Allah'ın yarattığı fiillerin kâsib'i olduğunu ileri sürerler. Onlara göre insanda, yaratılan fiilleri yapabilecek (kesb) bir güç (istitâât) vardır. Ancak bu istitâât, fiilin kesbinde mecâzî değil, kul için gerçektir¹⁰⁸. Aynı zamanda yapabilmek gücü (istitâât), fiil için fiil ile beraber olur. Şöyle ki istitâât, fiil ile beraberdir ve fiilin varlığı ile birlikte meydana gelir. Bu, fiille beraber meydana gelen istitââtın iki şekli vardır. Biri nîmettir, diğeri de musibettir. Bunlardan nîmet, tâatı; musibet de günahı (mâsiyet) ortaya koyar. Kul da kendi iradesi istikametinde bu istitââtın kullanarak iyi veya kötü fiili kesbeder¹⁰⁹.

2. Allah'ın Görülmesi Konusu (Ru'yetullah):

İbâdiye, Havâric, Mutezile'nin hepsi, Murcie ve Zeydiye ile birlikte¹¹⁰ Allah'ın dünyada ve âhirette görülmeyeceğini iddia etmişlerdir¹¹¹.

Bu konuda onların Ehl-i Sünnet'in karşısında oldukları açıktır. Ehl-i Sünnet'e göre Allah, dünyâda değil ama âhirette görülecektir, diyerek aşağıdaki âyeti görüşlerine delil olarak ileri sürerler: "**O gün birtakım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır.**"¹¹² Bu âyetteki yüzün bakması, yüzdeki gözün görmesi anlamınadır¹¹³.

Buna karşılık İbâdiye'nin Mutezile ile iştirak halinde olduğu görüşü ve delilleri şudur. Onlara göre Allah, müteşâbih olmayan muhkem âyetinde şöyle buyurmuştur: "**Gözler O'nu görmez, O, bütün gözleri görür, O Lâtif'tir, Haberdârdır.**"¹¹⁴

Ayrıca görüşlerini, Allah'ın cisimlere benzemediğini, oysa gözle görülen şeyin, sonradan olan (hâdis) eşyâya benzeyeceğinden Allah'ın görülmesinin bu sebepten imkânsız (mustahil) olduğunu; yine görülecek şeyin bir yer ve yönde bulunması gerektiğini, Allah'ın ise bunlardan münezzehtir olduğunu çeşitli delillerle açıklayarak kuvvetlendirirler¹¹⁵.

108 *Kitâb fi'l-Fırak*, 58 a.

109 Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, Thk.A.M.Hârûn (Mısır 1945), III, 9; Kalhetî, *Keşf*, 142 a.

110 Eş'arî, *Makâlât*, 216 vd; Neşvânî'l-Himyerî, *Hûr*, 147-8.

111 Vargelânî, *Delil*, I, 63; Kalhetî, *Keşf*, 147 b, 153 a, 160 b, 226 a; Bârûnî, *Muhtasar*, 71.

112 Kıyâmet, 22-3.

113 Eş'arî, *Luma'*, 34.

114 En'âm, 103.

115 Vargelânî, *Delil*, I, 63-8.

3. Büyük Günah İşleyen Durumu (Murtekibu'l-Kebire):

İbâdiye "Allah Rabbimiz, Muhammed nebimiz, Kur'an imânımız, Sünnet yolumuz, Allah'ın evi Kiblemiz, imândan olan islâm da dinimizdir; emrettiklerini yapar, yasakladıklarından kaçırız" derler¹¹⁶. Buna göre, bu esasları tam bilmek ve ona göre davranmak gerekir. Eğer Allah'ın yasakladığı büyük günahlardan biri işlenecek olursa, bu suç işleyen temelli cehenneme gider¹¹⁷.

İbâdiye, Hâricilerin büyük çoğunluğunun yukarıdaki cümle ile özetlediğimiz, büyük günah işleyen müşrik olduğu ve temelli cehennemde kalacağı görüşünden, bazı önemli noktalarda ayrılır ve daha çok Mutezile'ye yaklaşır.

Onlara göre büyük günah işleyen muvabhid, müşrik değildir; ancak büyük günahları inkâr ettiği takdirde müşrik olur¹¹⁸. Ama bununla birlikte ne olursa olsun herhangi bir günahı işleme hususunda ısrar eder şirke girmiş olur¹¹⁹. Peki büyük günah işleyen şirkten uzaktır (berî), ama nedir? Bu noktada onlar, Allah'ın insanları, mü'min ve kâfir olmak üzere iki yere (menzile) oturttuğunu söyleyerek, delil olmak üzere şu âyetleri zikrederler: "İnkâr edenler, bölük bölük cehenneme sürülür..."¹²⁰

"Rablerine karşı gelmekten sakınanlar, bölük bölük cennete götürülürler.." ¹²¹

"Şüphesiz ona doğru yolu gösterdik; buna kimi şükreder kimi de nankörlük.." ¹²²

Artık onlara göre bu iki sınıf bilindikten sonra münafık da, âsî de, zâlim de, fâsık da, kim olursa olsun, öldüğü takdirde kâfirdir. Küfr de, nimet küfrü (kufu'n-ni'met) ve şirk küfrü (kufu'ş-Şirk) olmak üzere ikiye ayrılır¹²³.

116 İsfahâni, *Ağâni*, XX, 98; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84.

117 Eş'arî, *Makâlât*, 86; Şehristânî, *Milel*, I, 122.

118 Eş'arî, *Makâlât*, 102; es-Seksekî, *el-Burhân fi-Ma'rifeti Akâidi Ehli'l-Edyân* (Nûru Osmâniye Ktb.Nu.4919), 118 b-119 a. Nitekim Ebû Hamza'nın ve Tâlibu'l-Hakkın nutuklarında büyük günahları işleyenler kâfir olarak anılır. Bk.: İsfahâni, *Ağâni*, XX, 104.

119 Eş'arî, *Makâlât*, 107.

120 Zümer, 71.

121 Zümer, 73.

122 İnsân, 3.

123 Kalhetî, *Keşf*, 142 b; Bârûnî, *Muhtasar*, 72.

Bu bakımdan büyük günah işleyen bir müslüman, mü'min değil muvahhidir¹²⁴, küfr-ü nimet içindedir¹²⁵. Bu kimsenin cezâ çekeceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir. Fakat cehennemde temelli kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tövbedir. Zira İbâdiye'ye göre de tövbe kapısı açıktır. Bir kimse günde yetmiş defa günah işlese ve tövbe etse, sonra tekrar yapıp tekrar tövbe etse bile, Allah kullarının tövbesini kabul eder, günahları bağışlar ve onların ne yaptıklarını bilir¹²⁶.

Demek oluyor ki İbâdiye, büyük günah işleyen kimsenin, işlediği günahından tövbe etmesi halinde, cehennemde temelli kalmayacağı, kâfir-i nimet olarak cezalandırılıp, daha sonra cennete geçebileceği görüşünü savunmuş olmaktadır. Ama yine onlara göre, büyük günah işleyen tövbe etmediği takdirde, bu durumu, günaha ısrar demek olduğundan şirk sınıfına girecek ve temelli olarak cehennemde kalacaktır¹²⁷. Buna göre İbâdiye, büyük günah işleyen temelli cehennemde kalır diyen Havâric'den tamamen ayrılırken, Mutezile'ye yaklaşmış olmaktadır.

124 *Kitâb fi'l-Fırak*, 57 b.

125 Şehristânî, *Milel*, I, 135; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 630; Bârûnî, *Muhtasar*, 72.

126 Kalhetî, *Keşf*, 152 b.

127 Bununla beraber Bârûnî (*Muhtasar*, 71), muvahhidlerden günah işlemiş olanların, tövbe şartını anmaksızın, temelli cehennemde kalacaklarını; fakat azablarının daha hafif olacağını söyler. Onun bu ifadesinden, tövbe etmedikleri takdirde böyle bir sonuçla karşılaşacaklarını belirtmek istediğini anlamak mümkündür. Çünkü kendisi kitabının 72. sayfasında da günahkâr muvahhidin "kufru'n-ni'met"te olduğunu, şirke girmediğini belirttiikten sonra, âsî bir kimseden tövbe edinceye kadar uzaklaşılması gerektiğini, ona ancak tövbe ettiği takdirde diğer kardeşleri (İbâdî) gibi muamele edileceğini söyler.